

УДК 911.3

Канська В.В., Канський В.С.*Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського*

Локальний підхід до формування антропогенних заповідних об'єктів на прикладі приміської зони Вінниці

У статті розглянуто доцільність локального підходу у формуванні антропогенних заповідних об'єктів (АЗО) у єдиній системі заповідних об'єктів. Обґрунтовано формування АЗО у першу чергу в місцях значної концентрації населення, активного розвитку виробництва і наявності коштів. На прикладі приміської зони Вінниці розглянуто умовно-натуральні або натурально-антропогенні заповідні об'єкти, які займають 0,6% території приміської зони Вінниці, та антропогенні заповідні об'єкти, яких поки що небагато. Останні охарактеризовано детальніше. Деталізовано об'єкти літолого-геоморфологічної групи (еталони геологічних розрізів, відвали розкритих порід, кар'єри, насипні охоронні дамби, белигеративні комплекси). Описано гідрологічні об'єкти (оригінальні водосховища, ставки, покинуті канали й копанки, а також окремі водні комплекси, що формуються у відпрацьованих кар'єрах та входять у структуру унікальних пам'яток садово-паркової архітектури). Розглянуто фітологічні об'єкти (створені на основі антропогенних насаджень лісові масиви, відновлені урочища реліктових рослин, оригінальні польові ділянки, цінні луки і пасовища, сади), а також ландшафтно-технічні системи, до яких належать історико-географічні центри містечок із старовинною архітектурою, діючі культові споруди, садово-паркові ансамблі з палацами, промислові об'єкти як унікальні зразки способів господарювання. Для кожної із запропонованих груп вказано перспективні об'єкти, якими доцільно було б доповнити природно-заповідний фонд не лише Вінницької області, а й України загалом. Крім того, у статті розкривається наукове, пізнавальне, естетичне, виховне та практичне значення запропонованих антропогенних заповідних об'єктів.

Ключові слова: антропогенний заповідний об'єкт, приміська зона, екомережа, літолого-геоморфологічна група, гідрологічний об'єкт, фітологічний об'єкт, ландшафтно-технічна система.

Канская В.В., Канский В.С. Локальный подход к формированию антропогенных заповедных объектов на примере пригородной зоны Винницы. В статье рассмотрена целесообразность локального подхода в формировании антропогенных заповедных объектов (АЗО) в единой системе заповедных объектов. Обосновано формирования АЗО в первую очередь в местах значительной концентрации населения, активного развития производства и наличия средств. На примере пригородной зоны Винницы рассмотрено условно-натуральные или натурально-антропогенные заповедные объекты, которые занимают 0,6% территории пригородной зоны Винницы, и антропогенные заповедные объекты, которых пока немного. Последние охарактеризованы подробнее. Детализировано объекты литолого-геоморфологической группы (эталонные геологических разрезов, отвалы вскрышных пород, карьеры, насыпные охранные дамбы, белигеративные комплексы). Описаны гидрологические объекты (оригинальные водохранилища, пруды, заброшенные каналы и копанки, а также отдельные водные комплексы, которые формируются в отработанных карьерах и входят в структуру уникальных памятников садово-парковой архитектуры). Рассмотрены фитологические объекты (созданные на основе антропогенных насаждений лесные массивы, восстановленные урочища реликтовых растений, оригинальные полевые участки, ценные луга и пастбища, сады), а также ландшафтно-технические системы, к которым относятся историко-географические центры городов со старинной архитектурой, действующие культовые сооружения, садово-парковые ансамбли с дворцами, промышленные объекты как уникальные образцы способов хозяйствования. Для каждой из предложенных групп указано перспективные объекты, которыми целесообразно было бы дополнить природно-заповедный фонд не только Винницкой области, но и Украины в целом. Кроме того, в статье раскрывается научное, познавательное, эстетическое, воспитательное и практическое значение предложенных антропогенных заповедных объектов.

Ключевые слова: антропогенный заповедный объект, пригородная зона, экосеть, литолого-геоморфологическое группа, гидрологический объект, фитологический объект, ландшафтно-техническая система.

Kanska V.V., Kanskyy V.S. The local approach to the formation of anthropogenic protected objects the example of suburban area of Vinnitsa. The expediency of anthropogenic protected objects' (APO) local approach in a single system of protected areas is considered in the article. The forming of APO primarily in areas of significant population concentrations, active development of production and availability of funds is proved. For the example of suburban area of Vinnitsa we considered the conditional-natural or natural and anthropogenic protected areas, which occupy 0,6% of suburban area of Vinnitsa territory, and anthropogenic protected objects, which are scarce. Last are described more. We examined in detail the objects of lithological and geomorphological group (standards geological sections, overburden dumps, mines, bulk protective levees, military complexes). The hydrological objects are described (original reservoirs, ponds, abandoned channels and wells, separate water systems that are formed in mines and they are included in the structure of the unique attractions of landscape architecture). The phytological objects (based on man-made plantation forests, restored tracts of relict plants, the original field areas, valuable grasslands and pastures, gardens) are also considered. The landscape-technical systems, which include historical and geographical centers of towns with ancient architecture, existing church buildings, gardens and parks with palaces, industrial objects as unique examples of management methods are characterized in the article. For each group indicated promising objects that would be appropriate to supplement the natural reserve fund not only in Vinnitsa region, but the whole Ukraine. In addition, the article reveals the scientific, informative, aesthetic, educational and practical value of proposed anthropogenic protected objects.

Keywords: anthropogenic protected objects, suburban area, ecological network, lithological and geomorphological group, hydrological object, phytological object, landscape-technical system.

Наявність проблеми. Локальний підхід до формування антропогенних заповідних об'єктів (АЗО) передбачає їх створення і функціонування у єдиній системі заповідних об'єктів. Така система має містити унікальні і просто значимі у будь-якому аспекті натуральні, натурально-антропогенні й антропогенні заповідні об'єкти. Усі вони природні, хоча й різні за генезою. Як сама система, так і кожен заповідний об'єкт у її складі мають охоронятися державою.

У зв'язку з тим, що в Україні зараз фінансово немає можливостей активно розбудовувати єдину мережу заповідних об'єктів, доцільно було б поки що заповідати окремі антропогенні ландшафтні комплекси і об'єкти в сільських і сільськогосподарських ландшафтах, занедбаних промислових, дорожніх і водних та інших територіях.

Аналіз попередніх досліджень. Процес детальної розробки та обґрунтування шляхів реального заповідання антропогенних заповідних ландшафтів і об'єктів уже розпочався, але він проходить, здебільшого традиційно і досить повільно. Проблеми функціонування та реорганізації екомережі України окреслені у працях Денисика Г.І. [6, 9], Гудзевича А.В. [5], Байдікова І. А. [1]; географічні дослідження в заповідниках обґрунтовані у працях Брусака В.П. [2, 3]; проблемами, перспективами розвитку та функціонуванням природно-заповідного фонду займалися Гриник П. [4], Гродзинський М.Д., Стеценко М.П. [10], Царик Л.П. [13] та ін. [11, 12]. Проте, кожен антропогенний комплекс або об'єкт, який потрібно заповідати, потребує особливих підходів.

Мета – обґрунтувати локальний підхід до створення АЗО, запропонувати шляхи реорганізації екологічної мережі шляхом доповнення її перспективними антропогенними заповідними об'єктами на прикладі приміської зони Вінниці.

Результати дослідження. Локальне формування АЗО зараз можливе і необхідне, у першу чергу, в місцях значної концентрації населення, активного розвитку виробництва і, відповідно, наявності коштів. До таких відносимо примістечкові та приміські зони. З 90-х років ХХ ст. на Поділлі спостерігається тенденція розвитку субурбанізації. Вона проявляється у значному рості темпів забудови приміських зон, особливо великих та середніх міст, збільшення у

приміських зонах кількості населення та робочих місць. Це призводить до зростання інтенсивності природокористування у приміських зонах. За таких умов стратегія раціонального природокористування має бути зорієнтована не стільки на зниження антропогенного навантаження, скільки на його раціональний просторовий розподіл. У цьому аспекті формування локальних приміських та при містечкових систем АЗО є надзвичайно актуальним. Розглянемо це на прикладі приміської зони Вінниці.

Умовно-натуральні або натурально-антропогенні заповідні об'єкти. До них відносимо функціонуючі зараз заповідні об'єкти, описані в спеціальній літературі та реєстрах. У приміській зоні Вінниці вони займають лише 0,6% території. Це надзвичайно малий показник навіть у порівнянні з Вінницькою областю (1,87%) та зональним (3,6-4,2%). Перспективи росту кількості і площ умовно-натуральних заповідних об'єктів у приміській зоні Вінниці майже відсутні. Деякі винятки становлять території Подільських Полісь – окремі ділянки заплавлених малих річок, болота, невеличкі лісові озера, чорновільшаники, комплекси западин тощо. Ще один шлях до збільшення площ умовно-натуральних заповідних об'єктів – поступове відновлення, а потім і внесення до їх складу прилеглих або окремо взятих слабо антропогенізованих ландшафтних комплексів. У приміській зоні Вінниці до таких відносяться ділянки гранітних відслонень та урвища правобережжя Південного Бугу, круті (до 45°) схили, зайняті водоохоронними лісами, чагарникові «стінки», вторинні дубові та дубово-грабові ділянки у П'ятничанському, Сабарівському та Гушинецькому лісах, бори і субори піщаних терас Південного Бугу і ділянки мішаних дубово-березових лісів Подільських Полісь тощо. Таким чином, площі умовно-натуральних охоронних об'єктів у приміській зоні Вінниці можна збільшити до 3-4%, а їх кількість – у 6-7 разів.

Антропогенні заповідні об'єкти. Поки що їх небагато – 16. Однак саме з них необхідно починати створювати майбутню систему заповідних об'єктів. Аналіз функціонування наявних антропогенних заповідних об'єктів показує, що вони уже тепер мають наукове, пізнавальне, естетичне, виховне та практичне значення. Внаслідок широкого розповсюдження антропогенних ландшафтів, їхня кількість, площі та значення АЗО в майбутньому помітно зростатимуть. Серед власне антропогенних заповідних об'єктів, у літолого-геоморфологічній групі еталонами геологічних розрізів Середнього Побужжя є розріз гнейсів Вітавського родовища гранітів і гнейсів; сієнітів Сабарівського та гранат-біотитів Іванівського родовищ. Сюди відносяться й унікальні розрізи – стінки кристалічних порід, характерних лише для Середнього Побужжя, так званих «бугітів» та «вінницитів», каолінів (Турбівське родовище), розрізи лесу і глини у кар'єрах сіл Стрижавка, Якушинці, пісків – Коло-Михайлівки. Комплексні геологічні розрізи представлені стінками в Сабарівському, Вітавському, Іванівському кар'єрах кристалічних порід і Турбівському кар'єрі каолінів. До цієї групи в майбутньому ввійдуть окремі відвали розкривних порід (Вітавське, Іванівське і Турбівське родовища), кар'єри як оригінальні форми рельєфу, насипні охоронні дамби (Вітавське родовище гранітів) тощо.

До літолого-геоморфологічної групи антропогенних заповідних об'єктів приміської зони Вінниці відносяться і белігеративні комплекси. Серед них оригінальні споруди стародавніх городищ (Сабарівське, Вороновицьке та ін.), замків (с. Селище, смт. Браїлів та Сутиски), окремих сільських поселень (Дашківці, Ворошилівка, Стара Прилука), поодинокі кургани та їх групи,

фортифікаційні споруди Першої та Другої світових війн (ставка «Вервольф» тощо). У майбутньому до цієї групи можна буде віднести і окремі ділянки ґрунтових доріг, особливо в лесах (заглиблення) та гранітах (тераси) на схилах долин річок та балок, нестандартні підпірні стінки, розрізи насипних ґрунтів та ін.

Гідрологічні. Група включає не функціонуючі, але оригінальні водосховища, ставки, покинуті канали й копанки, а також окремі водні комплекси, що формуються у відпрацьованих кар'єрах граніту (смт. Гнівани, с. Іванів), каоліну (смт. Турбів), піску (с. Коло-Михайлівка) та входять у структуру унікальних пам'яток садово-паркової архітектури (містечка Браїлів, Вороновиця). До цієї групи антропогенних об'єктів віднесено і по 1-2 оригінальні копанки на село, які поступово стають характерними водними об'єктами приміської зони Вінниці. Ще в недалекому минулому (кінець ХІХ- середина ХХ століть) раціональний режим річок приміської зони Вінниці підтримувався вдалим використанням та охороною створених на них водойм. Необхідність взяття їх під охорону диктує зараз також активний розвиток рекреації у приміській зоні Вінниці (рис. 1, 2).

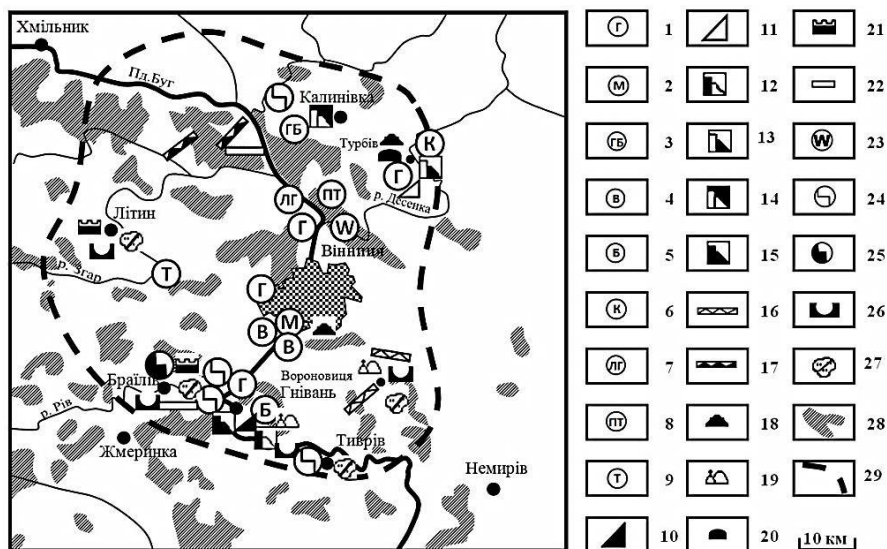

Рис. 1. Перспективні для заповідання антропогенні об'єкти приміської зони Вінниці (літолого-геоморфологічна група)

Геологічні розрізи (сталони) – стінки кар'єрів: 1 – гранітів, 2 – мігматитів, 3 – гранат-біотитів, 4 – «вінницьких», 5 – «бугів», 6 – каолінів, 7 – лесів і глин, 8 – піску, 9 – торфу. *Комплексні геологічні розрізи-стінки*: 10 – лісопольової частини приміської зони Вінниці, 11 – Лісостепових Полісь. *Антропогенні форми рельєфу. Гірничопромислові відвали*: 12 – гранітно-каоліново-лесових порід, 13 – каоліново-піщаних порід, 14 – гранітно-лесових порід, 15 – насипні дамби. *Дорожні*: 16 – ділянки покинутих доріг із штучним покриттям, 17 – ділянки ґрунтових доріг (у лесах). *Белігеративні*: 18 – городища, 19 – кургани, 20 – вали, 21 – фортеці, 22 – окопи і траншеї, 23 – ставка «Вервольф», 24 – терасовані схили, 25 – підпірні стінки, 26 – провали, 27 – розрізи антропогенних ґрунтосумішей, 28 – лісові ландшафти. *Межі*: 29 – приміської зони Вінниці.

Фітологічні. У приміській зоні Вінниці усі заповідні об'єкти цієї групи створені на основі антропогенних насаджень. До таких належать П'ятничанське, Вороновицьке лісові масиви, Медвідська дача, Коло-Михайлівський ліс, ботанічні пам'ятки місцевого значення «Круглиця», «Маленька біданка», «Кабачок», «Горіщина»; відновлені урочища реліктових кущових і трав'яних рослин крутих схилів (урочища «Чапля») гранітних урвищ долини річки Південний Буг тощо. Проте, найбільшу кількість заповідних об'єктів цієї групи у майбутньому буде

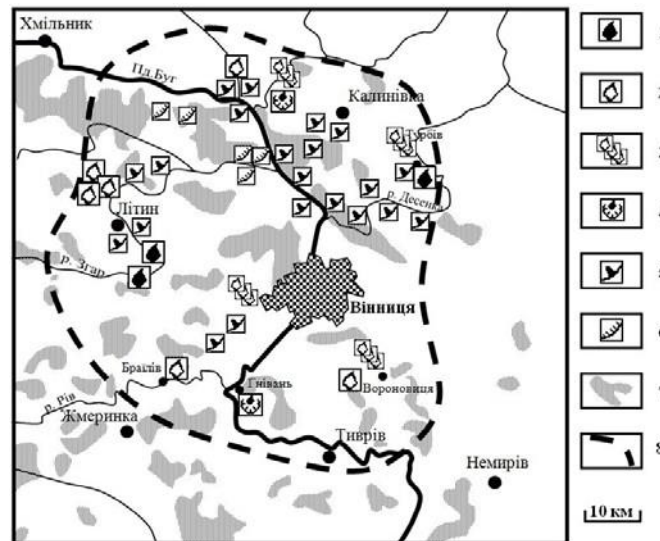

Рис. 2. Перспективні для заповідання антропогенні об'єкти приміської зони Вінниці (гідрологічна група)

1 – водосховища, 2 – ставки, 3 – ланцюги (каскади) ставків, 4 – водойми в кар'єрах, 5 – копанки, 6 – канали, 7 – лісові ландшафти, 8 – межі приміської зони м. Вінниця.

створено на основі сільськогосподарських ландшафтів. До них ми відносимо оригінальні польові ділянки, цінні луки і пасовища, сади. Сільськогосподарські заповідники у приміській зоні Вінниці мають стати такими ж звичайними, як і інші. Настав час створення заповідних ділянок заплави річки Південного Бугу та його приток: Згару, Снивиоди, Десенки, Рову. В заплаві річки Південний Буг до рангу заповідних пропонується віднести дві ділянки між селами Слобідка і Медвідка – лучну (6 га) і вільшнякову (4 га); лучну заплаву річки Десенки від с. Сосонки до Буго-Деснянського орнітологічного заказника [6, 8] та інші (рис. 3).

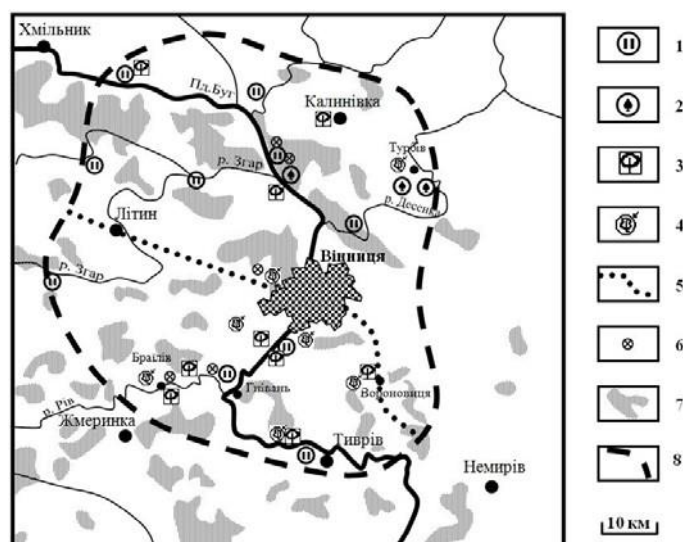

Рис. 3. Перспективні для заповідання антропогенні об'єкти приміської зони Вінниці (фітологічна група)

1 – лучні заплави, 2 – чорновільшанникові заплави, 3 – сади, 4 – садово-паркові комплекси, 5 – придорожні алеї вікових лип, 6 – вікові та екзотичні дерева, 7 – лісові ландшафти, 8 – межі приміської зони м. Вінниця.

У приміській зоні Вінниці до АЗО відносимо і садові ландшафти сіл Медвежого Вушка, Бохоників, Мізяківських Хуторів, Павлівки, Сутисок та інших. До фітологічної групи антропогенних заповідних об'єктів приміської зони Вінниці віднесені садово-паркові комплекси у містечках Браїлові, Сутисках, Вороновиці, Турбові, селах Некрасове та Зарванцях, Луці Мелешківській, також алея вікових лип уздовж Хмельницької (від містечка Літин до Вінниці) і Немирівської (від Вінниці до Немирова) доріг (рис. 4). Сюди ж входять і заповідні

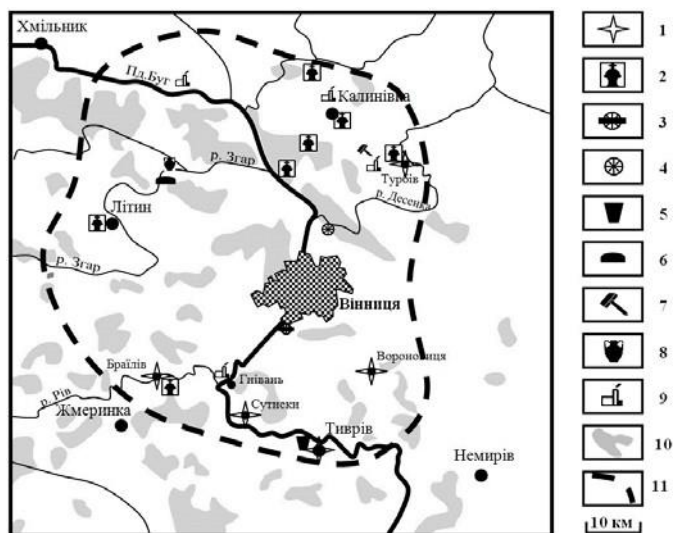

Рис. 4. Перспективні для заповідання ландшафтно-технічні системи приміської зони Вінниці

1 – історико-географічні центри містечок, 2 – культові споруди (церкви, костьоли, синагоги, монастирі), 3 – малі гідроелектростанції, 4 – млини на річках («музеї хліба»), 5 – водоохоронні дамби, 6 – поташні буди, 7 – залізобобні рудні, 8 – народні промисли (дерево, глина, каолін, метал), 9 – пам'ятки індустріальної культури (заводи, фабрики), 10 – лісові ландшафти, 11 – межі приміської зони Вінниці.

вікові дерева (дуби, липи, ясені), насадження різних видів горіхів (волоського, чорного, маньчжурського), екзотичних (бархат амурський) та на крайній межі свого існування (бук європейський, берека тощо) дерев.

Ландшафтно-технічні системи. До ландшафтно-технічних заповідних систем приміської зони Вінниці віднесені історико-географічні центри містечок із старовинною архітектурою, діючі культові споруди (церкви, костьоли, монастирі) з оригінально оформленими земельними ділянками навколо них, відреставровані й діючі садово-паркові ансамблі з палацами та садибами, діючі млини, заводи, фабрики та гідроелектростанції на малих річках, що функціонують як музейні комплекси тощо (рис. 4).

Висновок. Проаналізовані наявні та проєктовані антропогенні заповідні об'єкти приміської зони Вінниці з урахуванням усіх їх груп становлять доволі значне число. Звісно, ми не можемо заповідати усі унікальні комплекси, оскільки у цьому немає особливої потреби. Проте, виокремлення кількох зразків АЗО з кожної групи, які б найповніше розкривали географічні, історичні та культурні особливості території, є доцільним в наш час.

1. Байдіков І.А., Ландшафтний каркас як просторова й структурна основа екомережі / І.А. Байдіков, В.М. Пащенко // Укр. Геогр. Журнал. – 2004. – №24. – С. 11-18.
 2. Брусак В.П. Географічні дослідження природно-заповідних територій: методологія і структура // В.П. Брусак. Вісник Львівського університету. Серія географічна. – Львів, 2006. – Вип. 33. – С. 31-42.
 3. Брусак В.П. Географічні основи розширення мережі заповідних територій Поділля / В.П. Брусак. В зб.: Проблеми географії України. – Львів, 1994. – С. 105.
 4. Гриник П. Природно-заповідний фонд України: стан, проблеми, перспективи розвитку / П. Гриник // Рідна природа. Науково-популярний екологічний журнал. Спецвипуск. 2008. – С. 6-7.
 5. Гудзевич А.В. Природно-заповідна Вінниччина / А.В. Гудзевич – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2002. – 128 с.
 6. Денисик Г. І. Рекреаційні ландшафти Поділля: [монографія] / Г. І. Денисик, В. М. Воловик. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2009. – 209 с.
 7. Денисик Г.І. Селитебні ландшафти Поділля: [монографія]. Ч. 1. Ландшафти міст та приміських зон / Г.І. Денисик, О. І. Бабчинська. – Вінниця : ПП "Видавництво «Теза», 2006. – 256 с.
 8. Денисик Г.І. «Ігри в нові слова» в ландшафтознавстві / Г.І. Денисик // Ландшафти і сучасність. – Київ – Вінниця: Гіпаніс, 2000. – С. 62-64.
 9. Денисик Г.І. Проблеми формування екомережі / Г.І. Денисик // Зповідники Крима. Биоразнообразие и охрана природы в Азово-Черноморском регионе: Материалы VII Международной научно-практической конференции. – Симферополь, 24-26 октября 2013. – С. 63-65.
 10. Заповідна справа в Україні: Навчальний посібник / За ред. М.Д. Гродзинського, М.П. Стеценка. – К.: Географіка, 2003. – 306 с.
 11. Перспективная сеть заповедных объектов Украины / Т.Л. Андриенко, С.М. Стойко, Я.П. Дидух и др. – К.: Наукова думка, 1987. – 20 с.
 12. Попович С.Ю. Природно-заповідна справа: Навчальний посібник / С.Ю. Попович. – К.: Арістей, 2007. – 480 с.
 13. Царик Л.П. Природні заповідні території / Л.П. Царик. – Тернопіль: ТДПУ, 2001. – 73 с.
-
1. Baydikov I.A., Landshaftniy karkas yak prostorova y strukturna osnova ekomerezhi / I.A. Baydikov, V.M. Paschenko // Ukr. Geogr. Zhurnal. – 2004. – 24. – S. 11-18.
 2. Brusak V.P. Geografichni doslidzhennya pryrodno-zapovidnih terytoriy: metodologiya i struktura // V.P. Brusak. Visnik Lvivskogo universitetu. Seriya geografichna. – Lviv, 2006.– Vip.. 33–S. 31-42.
 3. Brusak V.P. Geografichni osnovy rozshirennya merezhi zapovidnyh terytoriy Podilliya / V.P. Brusak. V zb.: Problemy geografii Ukrayiny. – Lviv, 1994. – S. 105.
 4. Grynyk P. Pryrodno-zapovidnyi fond Ukrayiny: stan, problemy, perspektyvy rozvytku / P. Grynyk // Ridna pryroda. Naukovo-populyarniy ekologichnyy zhurnal. Spetsvypusk. 2008. – S. 6-7.
 5. Gudzevych A.V. Pryrodno-zapovidna Vinnychchyna / A.V. Gudzevych – Vinnytsiya: TOV «Konsol», 2002. – 128 s.
 6. Denysyk G. I. Rekreatsiyni landshafty Podilliya: [monografiya] / G. I. Denysyk, V. M. Volovyk. – Vinnytsiya : PP «Edelveys I K», 2009. – 209 s.
 7. Denysyk G. I. Selytebni landshafty Podilliya: [monografiya]. Ch. 1. Landshafty mist ta prymiskykh zon / G. I. Denysyk, O. I. Babchynska. – Vinnytsiya : PP «Vydavnytstvo «Teza», 2006. – 256 s.
 8. Denysyk G.I. «Igry v novi slova» v landshaftoznavstvi / G.I. Denysyk // Landshafty i suchasnist. – Kyiv – Vinnytsiya: Gipanis, 2000. – S. 62-64.
 9. Denysyk. G.I. Problemy formuvanniya ekomerezhy / G.I. Denysyk // Zapovedniki Kryma. Bioraznoobrazie i ohrana prirody v Aovo-Chernomorskom regione: Materialy VII Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. – Simferopol, 24-26 oktyabrya 2013. – S. 63-65.
 10. Zapovidna sprava v Ukrayiny: Navchalnyy posibnyk. / Za red. M.D. Grodzynskogo, M.P. Stetsenka. – K.: Geografika, 2003. – 306 s.
 11. Perspektivnaya set zapovednykh ob'ektov Ukrainy / T.L. Andrienko, S.M. Stoyko, Ya.P. Diduh i dr. – K.: Naukova dumka, 1987. – 20 s.
 12. Popovych S.Yu. Pryrodno-zapovidna sprava: Navchalnyy posibnyk / S.Yu. Popovych. – K.: Aristey, 2007. – 480 s.
 13. Tsaryk L.P. Pryrodni zapovidni terytoriyi / L.P. Tsaryk. – Ternopil: TDPU, 2001. – 73 s.

Подано до редакції 02.03.2016

Рецензент – кандидат географічних наук Ю.В. Яценчук